

**ОДНОПАРТІЙНІСТЬ ЧИ АНТИПАРТІЙНІСТЬ:
ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СРСР
ОДНОПАРТИЙНОСТЬ ИЛИ АНТИПАРТИЙНОСТЬ: К
ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СССР
MONO-PARTY OR ANTI-PARTY PRINCIPLE:
ABOUT THE CHARACTER OF THE SOVIET POLITICAL SYSTEM**

Кривчик Г.Г., завідувач кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. В. Лазаряна, доктор історичних наук, професор.

Krivchik, G.G. Head of the Department of the Ukrainian Studies, Doctor of History, Professor at Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan

Анотація. Показано, що головною особливістю політичної системи колишнього СРСР була формально однопартійна, а по суті непартійна організація влади, адже КПРС не можна вважати партією в звичайному розумінні цього поняття.

Аннотация. Показано, что главной особенностью политической системы бывшего СССР была формально однопартийная, а по сути непартийная организация власти, поскольку КПСС нельзя считать партию в общепринятом значении данного понятия.

Summary. In political science it is accepted that the Soviet Union, unlike developed countries, had one-party system, as the only party in the political system was the Communist Party (RCP (b), the VCP (b), the CPSU). The question of the nature and essence of the one-party political system of the USSR and Ukrainian SSR is considered in detail in the works of both foreign and Ukrainian researchers. They show that the Communist (Bolshevist) Party became the basis of the Soviet

political system; that the ruling party used repressive and command-administrative methods for the suppression of any dissent outside and in their party ranks; how the communist party's nomenclature was formed and operated. Differences in the views of scientists were mostly concerned only the question of whether the Bolsheviks immediately planned elimination of all other parties, or the liquidation followed from the very nature of Bolshevism, authoritarianism, intolerance and intransigence on other ideologies and parties. In our opinion, the first does not exclude the other. Obviously, the case is in essence of Bolshevism, and in party leaders' intention to establish a monopoly on power. Another question seems to be more principled: is it possible to consider the CPSU as the party in the conventional sense of the word?

It is known, that the political party is called an organized group of citizens that represents the interests of various social groups and is committed to realizing its goal by the struggle for state power and its use. Party – is some amount of the politically active population, just part, but not all active population. Indeed, the very word "party" comes from the English "part" – fragment, piece, portion. One party – is essentially the absence of parties. The main feature of the political system of the former USSR was formally a one-party, and actually nonparty organization of power. The CPSU cannot be regarded as a party in the generally accepted sense of this term. It was the institution that was the skeleton of the former USSR. The collapse of the CPSU led to the failure of the existing social order and the end of the Soviet empire.

Ключові слова: СРСР, більшовик, Генеральний секретар, ВКП(б), КПРС, номенклатура.

Ключевые слова: СССР, большевик, Генеральный секретарь, ВКП(б), КПСС, номенклатура.

Key words: USSR, bolshevik, VKP(b), KPSU, General Secretary nomenclatura.

У політичних науках, зокрема, в так званій советології, прийнято вважати, що в СРСР, на відміну від розвинутих країн світу, існувала однопартійна система, оскільки єдиною партією в політичній системі країни була комуністична партія (РКП(б), ВКП(б), КПРС). Питання про природу й сутність однопартійної політичної системи СРСР і УРСР детально розглянуто в працях як зарубіжних учених: Е. Гимпельсона [5,6], М. Восленського [4], М. Джиласа [7], Е. Карра [11], Р. Пайпса [15], Л. Шапиро [17] та ін.; так і вітчизняних: М.С. Дорошка [8], С.В. Кульчицького [13], М.О. Фролова [16], В.К. Якуніна [19] та ін., які показали, що комуністична (більшовицька) партія була головною несущою конструкцією радянської політичної системи, використовувала репресивні та командно-адміністративні методи для придушення будь-якого інакодумства ззовні й у своїх партійних лавах. Розходження в поглядах науковців здебільшого стосувалися лише питання про те, чи було заплановано більшовиками ліквідацію всіх інших партій, чи ця ліквідація впливала з самого характеру більшовизму, авторитарності, нетерпимості та непримиренності більшовизму щодо інших ідеологій і партій [16, с. 163]. Гадаю, перше не виключає друге. Очевидно, справа й у сутності більшовизму, й у намірах партійних вождів встановити монополію на владу. Більш принциповим здається інше питання: а чи можна КПРС вважати партією в загальноприйнятому розумінні цього слова?

Адже, як відомо, політичною партією зветься організована група громадян, що виражає інтереси тих чи інших соціальних верств і прагне до реалізації своєї мети шляхом боротьби за державну владу і її використання. Тобто партія – це певна частина політично активного населення, саме частина, а не все активне населення. Власне кажучи, само слово «партія» походить від англійського «part» – частина, доля. Одна партія – це по суті відсутність партій

А чи була в СРСР КПРС частиною суспільства, чи, скоріше, його основою, хребтом, системо-утворюючою субстанцією? Пошук відповіді на дане питання є завданням даної розвідки.

Процес ліквідації багатопартійності було запущено більшовицькою владою з перших днів її панування. Вже в перші роки після Жовтневої революції на підконтрольній більшовикам території було ліквідовано всі монархічні та ліберальні партії. В 1922 р. відбувся судовий процес над есерами, яких звинуватили в організації закидів проти радянської влади і вождів компартії. В 1923 р. настала черга меншовицької партії та Бунду, яких примусили заявити про саморозпуск.

У руслі більшовицької політики відбувалися радикальні зміни й у політичній системі України, яка на початку 1920-х рр. мала вигляд багатопартійної, налічувала понад 20-ти партій та організацій, серед яких: а) партії комуністичного спрямування: КП(б)У, Українська комуністична партія комуністів(боротьбистів), Єврейська комуністична спілка, Єврейська комуністична партія «Поалей ЦіОН»; б) загальноросійські соціалістичні партії: меншовики, есери, бундівці; в) національно демократичні партії: Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Однак уже тоді багатопартійність була по суті фікцією. Реально управління державою здійснювала тільки КП(б)У. Будучи правлячою партією і маючи під своїм контролем усі інститути влади (уряд, армія, ВЧК-ГПУ, суд, преса, фінанси), більшовики мали вирішальні переваги по відношенню до інших партій. Їх співпраця з УКП-боротьбистами та УПЛСР-борбистами була вимушеною й тимчасовою. Усі інші партії взагалі фактично були поза політикою, користувалися незначним впливом, швидко зникли з політичної арени з різних причин. Партії соціалістичного спрямування, зокрема, есери й соціал-демократи були розгромлені більшовицькою владою відразу після закінчення громадянської війни через звинувачення в антирадянській діяльності. Хто з членів цих партій емігрував – тому пощастило вижити, хто ні – було заарештовано й розстріляно. Партії,

що позиціонували себе як комуністичні, зокрема УКП(б), заявили про саморозпуск. Більшість їх колишніх членів в індивідуальному порядку поповнили лави КП(б)У, з якої, втім, незабаром були виключені, а 1937-38 рр. репресовані.

Ще до остаточної ліквідації багатопартійності Ленін, а згодом його «кращий учень» Сталін взяли курс на досягнення монолітності в самій більшовицькій партії. Питання про єдність партії Ленін вважав ключовим, питанням «життя і смерті». X з'їзд партії, що відбувся в березні 1921 р., прийняв ленінську резолюцію «Про єдність партії», яка забороняла будь-яку фракційну діяльність. У останніх роботах Леніна, написаних у 1922-23 рр., також містився заклик зберігати єдність партії «як зіницю ока», проводилася думка про те, що головною загрозою для партії є розкол у її керівництві.

Сталіну залишалося лише перевести «заповіти» Леніна в практичну площину, що він і зробив з притаманною йому послідовністю, енергійністю й підступністю. У 1923-24 рр. за допомогою Зинов'єва і Каменєва він усунув від влади Троцького, звинувативши того в прагненні запровадити командні методи керівництва економікою. В 1925 р. Сталін за підтримки Бухаріна, Рикова, Томського та ін. усунули з керівних посад своїх вчорашніх союзників Зинов'єва і Каменєва, яких звинуватили у створенні «нової опозиції», догматичному відстоюванні старого гасла світової революції. В 1926-27 рр. Сталін, Бухарін, Риков, Томський та ін. виступили проти т. зв. троцькістсько-зинов'євського блока, представники якого нібито відкидали можливість будівництва соціалізму в одній окремо взятій країні й висунули хибну ідею форсованої індустріалізації шляхом викачування грошей з села. В результаті ряд представників даного блоку було виключено з партії, Троцького відправлено в заслання, а невдовзі вислано за межі держави. В 1928-29 рр. Сталін позбувається тих, хто йому допомагав зміцнити владу, цього разу – Бухаріна, Рикова, Томського, які утворили «праву опозицію», не підтримали курс Сталіна на форсовану індустріалізацію й не поділяли думку вождя про посилення класової боротьби по мірі будівництва

соціалізму, виступали за вrostання куркульства в соціалізм. Слово вождя, лідера партії перетворилася на істину в останній інстанції. Як відмічав знаний італійський дослідник історії СРСР Дж. Боффа: «Віднині імена його (Сталіна) противників будуть згадуватися не інакше, як з лайкою й прокльонами. Їхні твори прирівнювалися до загрозливих підривних текстів і викидалися з бібліотек... Зображення цих людей більше не відтворювалися: на старих групових фотокартках їх замазували перед передруком. У подальшому на небуття будуть засуджені й імена тих, хто не був офіційно затаврований в якості винуватого» [2, т.1, с. 533].

Одночасно на місце т.зв. ленінської гвардії висувалися особи, що були особисто віддані Сталіну. Встановлюється сталінська диктатура.

Зростає чисельність більшовицької партії. Якщо в 1923 р. вона нараховувала 386 тис. осіб, то на січень 1989 р. – 19, 5 млн. [12]. Змінюється її природа. Починаючи з 1920-х рр. компартія володіла монополією на політичне керівництво країною й радянським суспільством. Саме Російська комуністична партія (більшовиків) давала життя, напрямок, рушійну енергію будь-якій формі громадської діяльності в СРСР, і її рішення були обов'язковими для кожної громадської а напівгромадської організації. З цього часу будь-яка значуща боротьба за владу відбувалася вже в надрах партії. Вихід або виключення з більшовицької партії означав щонайменше відсторонення від будь-якої політичної діяльності. У Конституції СРСР 1936 р. (ст.126) було юридично закріплено, що ВКП(б) є «керівним ядром державних і громадських організацій», а за Конституцією СРСР 1977 р. (ст. 6) КПРС стала «керівною й направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій». Відтак політичні пріоритети в СРСР стали абсолютними.

Однак характер діяльності комуністів значно виходив за межі політичного керівництва. По-перше, більшовицька партія здійснювала контроль за урядовою політикою. По-друге, члени партії стали в обов'язковому порядку включатися в усі відділи адміністративного апарату

на всіх рівнях. По-третє, партія здійснювала призначення на ключові адміністративні посади. Не можна не погодитися з думкою Д. А. Волкогонова про зрощування партійного й державного апарату, поступове перетворення партії як політичної організації робітничого класу в своєрідний ідеологізований орден [3, №3, с.4]. Логіка адміністративно-командної системи вела до трансформації керівної ролі КПРС у вирішенні поточних господарських, соціально-економічних, культурних, воєнних та інших проблем. Безпосередню роботу в цьому напрямі проводили галузеві відділи ЦК КПРС: промисловий, транспортний, будівельний, оборонний, адміністративний, культури, науки і навчальних закладів, машинобудування тощо та підпорядковані їм аналогічні відділи нижчестоящих партійних органів, які прийняли на себе чимало поточних оперативних розпорядних функцій.

Показово, що вищі партійні керівники воліли обіймати за сумісництвом і вищі державні посади, що повністю впливало з характеру їх діяльності. Так, Й. Сталін обіймав посади Секретаря ВКП(б) і Голови Раднаркому СРСР, М. Хрущов – Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР, Л. Брежнєв – Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР, М. Горбачов – Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Верховної Ради СРСР, а згодом Президента СРСР. Більшість представників номенклатури входили до представницьких радянських і партійних органів.

З кінця 20-х рр. у ВКП(б) стає все більш жорсткою дисципліна і згортається внутріпартійна демократія. На основі статті 126 Конституції СРСР практика прийняття спільних рішень державних і партійних органів, що існувала й раніше, набуває офіційного статусу. З цього часу партійні рішення фактично стають нормативними актами і сприймаються державними органами як обов'язкові для них.

Щодо Рад, то попри конституційно визначені широкі повноваження Рад усіх рівнів, реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур і, за

слухними словами М. Джиласа, виконували функцію легітимізації рішень партійних органів [7, с. 250]. Вони виконували декоративну роль, маскували політичну й економічно-господарську диктатуру КПРС.

Завершення процесу зрощування партійних кадрів з господарськими проявилось у запровадженні номенклатурного принципу підбору керівних кадрів, який до кінця 30-х рр. охопив всі виборні органи влади, всю систему державного суспільного керівництва, господарські посад.

У партійних органах – від районних до ЦК ВКП(б) (КПРС) – укладався спеціальний список керівних посад, чисельність яких постійно зростала і на початку 1980-х рр., за підрахунками російського економіста В. Касатонова, становив 1,5 млн. осіб. [9, с. 320]. Призначення на номенклатурні посади здійснювалося тільки за узгодженням відповідного партійного органу: була номенклатура районного, міського, обласного (крайового), республіканського і союзного рівнів. Характерно, що до цього реєстру входили не тільки секретарі партійних комітетів і партійні функціонери, але й радянські, профспілкові, комсомольські працівники, чиновники, господарські керівники тощо.

М. Восленський вважав номенклатуру панівним класом радянського суспільства, він навіть зробив дане твердження назвою своєї відомої книги [4]. Проте таке визначення, гадаю, навряд чи можна вважати цілком коректним, адже класом зветься велика соціальна група, що посідає певне місце в суспільному виробництві, охоплює ту чи іншу сферу виробництва. Натомість номенклатура не тільки здійснювала політичне керівництво, але очолювала всі виробничі галузі, знаходилася на верхівці всіх сфер життя суспільства, була привілейованою частиною кожного класу. Тому більш точним здається інший термін – стан (estate – англ., сословие – рос.), тобто суспільна група, яка відрізняється, здебільшого через своє походження, певними особливостями способу життя, світогляду, побуту. Стани, як відомо, притаманні феодальному суспільству, але, мав рацію М.

Восленський, поставивши риторичне запитання: «Чому ми не усвідомлюємо, що тоталітаризм – це прорив феодального минулого в наш час?» [4, с.598].

Представники номенклатури користувалися низкою як встановлених законом, так і неписаних привілеїв: персональними пенсіями, можливістю отоварюватися спеціальних магазинах, лікуватися в спеціальних лікарнях, оздоровлюватися в спеціальних санаторіях тощо. Органи правосуддя та правопорядку були обмежені (формально або фактично) в можливості притягнення до відповідальності представників номенклатури.

Пересування по службі представників номенклатури включало рух як по «вертикалі», так і по «горизонталі». Зазвичай першою сходинкою в номенклатурній кар'єрі ставало обрання члена партії секретарем партійного осередку, далі було призначення господарським керівником, після чого було висування на відповідальну посаду в партійних, радянських чи профспілкових органах, потім знову керівна господарська робота й «обрання» на високу посаду в керівні партійні органи тощо. При цьому даний порядок просування по кар'єрним сходам не виключав тенденцію перетворення номенклатурного статусу осіб фактично у спадковий. Діти номенклатурних працівників могли обрати різні сфери для реалізації своїх здібностей, але при цьому, як правило, все одно зберігали свою приналежність до номенклатурного стану. Для цього існувала неписана система т.зв. блату, привілейовані навчальні заклади на кшталт Московського інституту міжнародних відносин тощо. Здійснені на початку 1960-х рр. спроби М. Хрущова дещо демократизувати порядок формування номенклатури, ліквідувати довічність перебування на виборній партійній посаді призвело до його зміщення. Під прапором виправлення волюнтаристських новацій уже на XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) у партійному статуті були скасовані норми оновлення керівних кадрів, що стало однією з причин, що породило зловживання владою, моральне переродження багатьох керівників, зумовило застій у владних структурах, а, як наслідок, і загалом у суспільстві.

У самій номенклатурі особлива роль належала партійному апарату, який на початку 1980-рр. нараховував приблизно 500 тис. осіб [9, с.320]. Партійні функціонери і насамперед секретарі партійних комітетів виконували роль, що була схожою з тією, що мали жерці у стародавньому суспільстві. На них було покладено не тільки політичне керівництво й державне управління, але й сакральну місію організації всенародного поклоніння класикам марксизму-ленінізму, тлумачення й пропаганди комуністичних ідей.

Розшарування комуністів на партійну верхівку і рядову партійну масу постійно збільшувалося. Одночасно постійно послаблювалася роль виборних партійних органів. З'їзди партії мали здебільшого декларативний характер, виступи делегатів у більшості своїй зводилися до самозвітів і невтримним компліментам на адресу ЦК, його Політбюро й чинного партійного вождя.

Разом з тим, говорячи про формування й особливе місце в радянському суспільстві даної верстви, слід врахувати принаймні дві обставини. По-перше, її формування відбувалося не без участі найбільш політично свідомої частини радянського суспільства. Партійна, радянська й загалом номенклатурна кар'єра будь-якої особи зазвичай починалася з обрання даної особи на виборну партійну роботу, тобто з процедури певного громадського відбору. По-друге, оскільки більшість керівних посад передбачала не тільки членство в КПРС, але й обрання до виборних партійних органів (парткомів, партбюро), то всі керівники під час виборів до цих органів мусили періодично проходити процедуру таємного голосування за них у своїй партійній організації. Коли при обранні до партійного комітету керівник установи отримував певну кількість голосів «проти», то це ставало предметом детального аналізу у вищестоящому партійному комітеті. Непопулярні у своєму колективі керівники зазвичай усувалися з посад, що, безумовно, позитивно впливало на природний кадровий відбір і примушувало керівників дотримуватися певних норм партійної й суспільної

етики, не допускати суттєвих зловживань своїм службовим становищем, як це скрізь відбувається сьогодні в українському суспільстві. Тож твердження деяких науковців, зокрема відомих російських істориків Ш. Мунгаєва і В. Устинова, щодо повної відсутності в СРСР реального контролю за владою з боку трудящих [14, с.686] можна вважати не зовсім об'єктивними. По-третє, усі партійні працівники мусили в обов'язковому порядку отримати політичну освіту в одній із форм партійного навчання. У 1980 р. вищу політичну освіту мали, зокрема, 34,6% секретарів обкомів і 51,3% секретарів міськкомів і райкомів Компартії України [1, с. 113]. У 1971–1975 рр. закінчили Академію суспільних наук при ЦК КПРС – 66 членів Компартії України, Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 104, Заочну вищу партійну школу при ЦК КПРС – 2769, Вищу партійну школу при ЦК КПУ і Одеську вищу партійну школу – 1039, постійно діючі курси перепідготовки партійних і радянських працівників – майже 40 тис., постійно діючі семінари незвільнених секретарів первинних партійних організацій при обкомах і Київському міськкомі партії – 57 тис. осіб [1, с.111-113]. Крім того, в 26 вечірніх університетах марксизму-ленінізму, що діяли при обкомах партії, у 1978 р. навчалось 63 тис. осіб, з них членів КПУ – близько 42 тис. [1, с.119]. Певна річ, партійне, а по-суті політичне навчання номенклатури сприяло професіоналізації управлінських кадрів. По-четверте, при відборі на керівні партійні посади, так само, як і при формування депутатського корпусу, діяв принцип представництва у владі всіх соціальних груп, з-поміж них робітників і селян. Станом на 1980 рік раніше працювали робітниками чи колгоспниками 66,2% секретарів міськкомів і райкомів партії [1, с.115]. Тож слід констатувати наявність у СРСР певного «соціального ліфту», що забезпечував оновлення й оздоровлення управлінських, керівних кадрів. Інша справа – невдовзі, потрапляючи до номенклатури, люди мусили діяти за певними номенклатурними правилами, що були зумовлені характером влади й політичного режиму.

Разом з тим зрощування партапарату з господарським керівництвом призводить до того, що партійні органи перетворюються з політичних органів на управлінські структури, а їхні працівники із «борців за справу комунізму» – на аполітичних чиновників, які були здатні пристосуватися з вигодою для себе до будь-якої ідеології – соціал-демократичної, ліберальної, націоналістичної. Партійні органи перетворюються з політичних органів на управлінські структури, а їхні працівники із «борців за справу комунізму» – на аполітичних чиновників. Комуністичні гасла для них стали суто ритуальними. Їх стала надихати не комуністична утопія й світова революція, як колись, а лише влада, що забезпечувала високий рівень особистого благополуччя. «Капітал» Маркса вони воліли вигідно поміняти на просто капітал. По суті до кінця 1980-х рр. частина номенклатури, яка до цього мала всі риси стану, перетворюється на клас, що розпоряджається державною, а подекуди вже й приватною власністю. (Але при цьому зберігає за собою номенклатурно-станові ознаки та привілеї). Саме цим можна пояснити відомий факт їхнього успішного пристосування до суспільного ладу, який дослідив згаданий видатний німецький економіст.

У цьому зв'язку не виглядає дивним і те, що саме верхівка КПРС ініціювала виникнення багатопартійної системи (як атрибуту капіталістичного суспільного ладу) шляхом штучного створення нових партій. Ще, в 1985 р., на зорі т.зв. перебудови завідувач відділом пропаганди ЦК КПРС О. Яковлев написав листа М. Горбачову, в якому обґрунтовував необхідність поділу КПРС на дві партії – Соціалістичну та Народно-демократичну [18, с.205]. И хоча в листі передбачалося, що зазначені партії утворюватимуть Союз комуністів, подальші події покажуть, що справжньою метою компартійних реформаторів була ліквідація КПРС і створення нової політичної системи, а в кінцевому рахунку й ліквідація СРСР.

Мав рацію С. Кара-Мурза, який стверджував, що СРСР був особливою цивілізацією, а радянський лад унікальним явищем, «чудовим чином досягнутою точкою в усьому просторі соціально-економічних варіантів

життєвого устрою» [10, с. 757]. Однією з характерних особливостей цієї цивілізації була політична система, побудована за принципом відомої російської іграшки – «матрьошки»: ззовні КПРС; у ній знаходилася партійно-радянська-господарська номенклатура, в останній – компартійна бюрократія, яка визначала рух всього суспільного організму.

Саме КПРС являла собою головну радянську державотворчу інституцію. Після втрати КПРС своєї основної функції й появи на політичному полі низки ліберальних, національно-демократичних і націоналістичних партій зникне «як роса на сонці» й існуючий суспільний лад. Крім того, оскільки вся ця система була побудована за наднаціональним принципом, вона до пори, до часу забезпечувала цілісність усієї радянської імперії, де проживало понад ста націй і народностей. Руйнування цієї системи, яке почалося зі скасування ст. 6 Конституції СРСР, призвело й до краху радянської імперії, її розпаду на окремі держави.

Література

1. Бойовий загін Ленінської партії: Компартія України в цифрах. – К: Політвидав України, 1981. – 174 с.
2. Бофа Дж. История Советского Союза: В 2-х т. /Дж. Боффа. – М.: М.: Межд. отн., 1990. – Т.1. – 630 с.
3. Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция /Д.А.Волкогонов // Вопросы истории. – 1990. – №№3,6,7.
4. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский – М.: «Сов. Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
5. Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Наука, 1995. – 232 с.
6. Гимпельсон Е.Г. Путь к однопартийной диктатуре / Е.Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1994. – № 4-5. – С. 94-110.
7. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М.Джилас. – М.: Новости, 1992. – 544 с.
8. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1817 – 1938 рр.): монографія / М.С.Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

9. Касатонов В.Ю. Экономика Сталина / В.Ю.Касатонов; Отв.ред.О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – 416 с.
10. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха / С.Г. Кара-Мурза. – Харьков: Книжный клуб семейного досуга, 2007. – 768 с.
11. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Т.1 и 2. Большеви́стская революция. 1917 – 1923. Пер.с англ./ Э. Карр; Предисл. Ненарокова А.П. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
12. Коммунистическая партия Советского Союза // электр. ресурс: https://wiki2.org/ru/Коммунистическая_партия_Советского_Союза.
13. Кульчицький С.В. Парти́но-радянський апарат у системі влади / С.В. Кульчицький // Укр.іст.журн. – 1994. – №6. – С. 3-15.
14. Мунгаев Ш.М., Устинов В.М. Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш.М. Мунгаев. – М.: НОРМА-Инфра, 1999. – 800 с.
15. Пайпс Р. Россия при большевиках / Р. Пайпс. – М.: РОССНЭП, 1997. – 1997. – 670 с.
16. Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920-х – 1930-х рр.. особливості та механізми формування і функціонування: монографія / М.О Фролов. – Запоріжжя: КПУ, 2011. 828 с.
17. Шапиро Л. Коммунистическая партия Советская Союза / Л. Шапиро. – Лондон: Oversear Pablication Interchange LTD,1990. – 933 с.
18. Яковлев А. Н. Горькая чаша. Большевизм и Реформация в России / А.Н. Яковлев. – Ярославль: Верхне-Волжское изд-во, 1994. – 461 с.
19. Якунин В.К. Крах КПСС: Историогрфический и теоретико-методологический аспекты: В 2-х частях. Часть1. Идеино-теоретические основы КПСС и исторический опыт XX столетия: монографія. – 2-е издание, дополненное и исправленное / В.К. Якунин. –Д.: Герда, 2013. – 284 с.; Часть 2. История, сущность и место КПСС в политической системе советского общества: процесс переосмысления / В.К. Якунин. – Д.: Герда, 2010. – 484 с.